

⁶ Волошин Ю. О. Принцип // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редколю) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 5. – 2003. – С. 110-111. (736 с.).

⁷ Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт: методологічні підходи до дослідження // Правова держава. Вип. 20. – К.: Ін-т держави i права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С. 111. (С. 110-117).

⁸ Рабiнович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології // Проблеми філософії права. – Т. 1. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – С. 24. (С. 22-25).

⁹ Мірошниченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи // Право України. – 2006. – № 8. – С. 35-36. (С. 35-38).

¹⁰ Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт: методологічні підходи до дослідження // Правова держава. Вип. 20. – К.: Ін-т держави i права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С. 115-116. (С. 110-117).

¹¹ Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. – Х.: Право, Т.1.: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування i розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 2008. – С. 54. (728 с.).

¹² Онiщенко Н. М. Система. // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 950-951. (1232 с.).

¹³ Мірошниченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи // Право України. – 2006. – № 8. – С. 37. (С. 35-38).

¹⁴ Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт: методологічні підходи до дослідження // Правова держава. Вип. 20. – К.: Ін-т держави i права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С. 116. (С. 110-117).

¹⁵ Тихонравов Ю. В. Основы философии права. Учебное пособие. – М.: Вестник, 1997. – С. 160. (608 с.).

Резюме

Стаття посвячена розробке основних методологічних підходів i принципів научного дослідження одної з значимих категорій юридическої науки – правовому регулюванню.

Summary

In the article have been analysed methodological principals and approachs of law regulate.

Отримано 14.07.2009

С. В. БЕРЕЗА

Світлана Василівна Берега, заступник завідувача Центру правових досліджень гендерної політики Інституту держави i права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРАВОВИЙ ВСЕОБУЧ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Проблеми, пов'язані з правовим вихованням, правовим всеобучем, правовою свідомістю, правовою культурою лишаються актуальними в усі часи в розвинутих демократичних суспільствах. Слід зазначити, що на жаль, увага до них була різною в різних темпорально-просторових вимірах, навіть в рамках функціонування вітчизняної правової системи. В радянські часи цією проблемою чинно опікувалися представники відділу теорії держави i права Інституту держави i права ім. В. М. Корецького НАН України: М. Козюбра, Н. Бура, Є. Бурлай, В. Забігайло, А. Заєць, В. Зенін, В. Оксамитний

© С. В. Берега, 2009

тощо. Серед представників близького зарубіжжя: С. Алексєєв, В. Вітрук, А. Піголкін, С. Поленіна тощо.

В умовах перебудовних процесів увага до цієї проблематики дещо зменшилася. Останнім часом нею опікуються у вітчизняному правовому полі: О. Зайчук, Н. Оніщенко, В. Петришин, В. Демічева тощо.

Пропонуємо деякі міркування та роздуми у форматі зазначеної проблематики.

Слід зазначити, що правове виховання може здійснюватися різними способами в різноманітних формах, проте, не можна не констатувати, що ще 10–15 років тому система правової освіти діяла в кожній області, місті і в країні в цілому (працювали університети правових знань, лекторії, активна пропаганда права, існували організації, що займалися правовим вихованням населення, тобто по суті велася активна діяльність по правовому всеобучу). В наш час відновлення засобів, методів, системи правового виховання нагальна потреба подальшого формування правової системи.

З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на всі сфери суспільного життя, появою нових більш складних інтеграційних систем, пов'язаних як із поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувались спроби теоретичного і практичного пошуку нових освітніх програм.

Зміни, що відбуваються в Україні, в світі, сучасна соціокультурна ситуація вимагають від суспільства певної мобільності і адекватної відповіді на сучасні вимоги до освіти.

Пріоритетним завданням освіти має стати створення таких умов розвитку суспільства, які забезпечили б у майбутньому його готовність жити і успішно діяти у світі гуманістичних цінностей. У педагогічному аспекті це означає, що основним результатом освітнього процесу повинна стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а готовність до сучасних інтелектуальних, соціально-правових, комунікативних, інформаційних практик, до сприйняття права, його настанов та приписів.

Початок XXI століття, ознаменований новими тенденціями у правовому навчанні. Їх особливостями є: практично-орієнтований підхід у викладенні змісту правових курсів, врахування соціального досвіду громадян, що приймають участь в різних правовідносинах у реальному житті, формування активної громадської позиції особи, повага до прав людини і норм міжнародного права, забезпечення необхідного рівня юридичної грамотності особи, вирішення питань професійної орієнтації¹.

Правовий всеобуч повинен бути орієнтованим на ретрансляцію способів розуміння дійсності: мислення, діяльності, спілкування, поведінки. При цьому навчання передбачає накопичення теоретичних і практичних правових знань, навичок. Навчання сприяє розвитку загальнокультурних параметрів особи. Правовий всеобуч справляє вплив на становлення правового життя суспільства, а також формує соціально-правову активність членів суспільства. Правовий всеобуч повинен складатися: з системного, планомірного впливу на особу з метою доведення до її свідомості системи правових цінностей, норм, принципів; забезпечення сприятливого впливу середовища; створення належних умов для інтенсивного засвоєння особою норм і принципів права, що діють у суспільстві; викорінення із свідомості громадян негативного ставлення до оточуючого світу; залучення підлітків у суспільно-практичну діяльність, що сприяє формуванню в них потреби у правових знаннях; закріплення і перетворення останніх у переконання, а також забезпечення правомірної поведінки і росту правової активності.

Правовий всеобуч – це єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, яка охоплює усі верстви населення, усіх державних службовців². Правова освіта, як і правове виховання, являє собою процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності і правопорядку. Правова освіта – необхідний елемент правової культури, умова правової вихованості особи. На всіх рівнях освіти повинно проводитися правове навчання.

Зазначимо, що правовий всеобуч – це передача минулого історичного досвіду, а також практики та навиків реалізації права в умовах сучасної дійсності³.

Структура освіти складається із освіти: дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої, післядипломної, аспірантури, докторантури, самоосвіти⁴.

В Україні розроблена «Програма правової освіти населення», де, зокрема, підкреслюється, що правова освіта є обов'язковою для всіх дошкільних виховних, середніх освітніх, вищих навчальних закладів, установ підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, тобто увага акцентується на наступності у справі правової освіти.

У зв'язку з необхідністю підвищення правової культури депутатського корпусу всіх рівнів, а також працівників виконкомів рад народних депутатів і державних адміністрацій виникла необхідність в їх професійній правовій підготовці.

Перехід до ринкових відносин викликав необхідність у правовій освіті керівників, фахівців, посадових осіб комерційних корпорацій. Правова освіта посадових осіб має на меті не тільки оволодіння мінімумом правових знань, а й ставлення до їх використання: всі управлінські рішення мають відповідати «літері» і «духу» закону.

Серед функцій правового всеобучу основними є такі:

- правова освіта і виховання молоді;
- правова освіта депутатського корпусу всіх рівнів;
- правова освіта працівників органів виконавчої влади на місцях;
- правова освіта працівників органів управління громадських організацій;
- правова освіта педагогічних кадрів різних рівнів;
- правова освіта посадових осіб комерційних корпорацій – асоціацій, концернів, міжгалузевих, регіональних та інших об'єднань;
- правова освіта правопорушників у місцях позбавлення волі та ін.;
- методологічне забезпечення правового всеобучу (підтримання сукупності сучасних принципів, форм, методів і способів правової освіти та інформації, активна участь в їх здійсненні).

З метою ефективності вирішення завдань правового навчання громадян необхідним є об'єднання зусиль державних органів і громадських організацій.

Юридичні установи (органи внутрішніх справ, прокуратура, суд, нотаріальна контора, юридична фірма) покликані організувати конкретну участь юристів-практиків і вчених у роз'ясненні населенню актів законодавства, інформуванні громадян про стан охорони правопорядку⁵.

Правовий всеобуч може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування:

- поваги до права;
- власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства;
- концепцій, достатніх для захисту права. Свобод і законних інтересів особи і правомірної реалізації її громадянської позиції.

Ці загальні цілі правового навчання конкретизуються і реалізуються засобами цілеспрямованого формування в освітньому процесі:

- здатності до дій у складних ситуаціях, здібностей до аналізу соціальних і правових норм відносно конкретних умов їх реалізації і аналізу свого власного місця і позиції відносно ситуації;
- комунікативних здібностей;
- систематичних знань у сфері права, що забезпечують актуалізацію вказаних здібностей і таких, що складають основу соціальних навичок;
- конкретних вмінь і навичок дій у соціальній сфері.

В такий спосіб правовий всеобуч слід розглядати як умову формування індивідуальних здібностей, і навичок соціального функціонування.

Це передбачає створення особливих навчальних курсів, побудованих у формі соціальної практики, що включають правові знання.

Правовий всеобуч залежно від програми розвитку, профілю, реальних можливостей навчального закладу чи того, хто здійснює процес може будуватися в такий спосіб:

- систематичний курс;

– модульний курс разом з іншими соціально-гуманітарними курсами чи інтегрованим курсом;

– частина інтегрованого курсу.

Найефективнішим можна вважати використання різних «форматів» побудови курсу на кожному етапі засвоєння правової дійсності.

Якщо мова йде про так званий «побутовий» рівень правового всеобучу (тобто робота із широким загальним перевагу, на наш погляд, слід надавати діяльній формі. При цьому є припустимим звуження навчально-інформаційного блоку при збереженні правового практикуму, який забезпечить формування особистого відчуття до ситуацій правової сфери. Запропонована методика всеобучу надасть можливість:

– набутти базові навички, необхідні для того, щоб успішно діяти в реальних правовідносинах і ситуаціях;

– одержати реальні правові знання, в тому числі і про правову систему України⁶, а також про норми міжнародного права;

– сформувати здатність до аналізу ситуацій, що регулюються правовими нормами.

Навчальні заходи мають будуватися відповідно двох типів:

– навчальний курс, що включає елементи теорії права, забезпечує уявлення про право, як про особливу предметно-практичну область, уяву про основні права і свободи людини, про реалізацію галузей права, реалізацію і захист своїх прав;

– практикуму, що забезпечує формування практичних навичок поведінки в правовій сфері в реальному житті.

Якщо правовий всеобуч стосується представників певних професійних напрямків, увагу слід у першу чергу зосередити на:

– здатності будувати власну правовідповідну поведінку в межах наявних свобод, прав і обов'язків;

– поглибленого рівня правових знань (різних галузей права, окремих законодавчих актів тощо);

– здатності до теоретичного аналізу правових ситуацій;

– навичках реалізації своїх прав у соціальній сфері в широкому правовому контексті.

Правовий всеобуч, що виховує, припускає безупинний взаємозв'язок процесів цілеспрямованого формування свідомості особистості законослухняного громадянина, включаючи моральні ідеали, правові установки і ціннісні орієнтації, спеціальні, професійно необхідні характеристики. Українцям важливо сформувати відповідну мотивацію – позитивне відношення до пізнаного змісту й потреби до постійного розширення й поглиблення правових знань. Правовий всеобуч слід розглядати як частину всього процесу духовного формування особистості, без якого неможливо обійтися, реалізуючи ідею побудови в Україні правової держави.

Головним об'єктом впливу при проведенні правового всеобучу є правова свідомість⁷. Йдеться про правову свідомість індивіда, колективу (професійної групи), суспільства в цілому. Варто підкреслити, що ідеологічний вплив на суспільну правосвідомість означає відповідний вплив на групову й індивідуальну свідомість, і навпаки, правове виховання окремих індивідів і груп у кінцевому рахунку обумовлює формування й розвиток суспільної правосвідомості, оскільки різні види правосвідомості знаходяться між собою в діалектичному взаємозв'язку й взаємозалежності.

Під формуванням системи правових знань розуміємо те, що з одного боку вимоги норм права повинні відобразитися у свідомості, виконуючи роль оцінки дій, а з іншого – норма права є оцінкою поведінки кожного індивіда.

Згідно з цим положенням питання про перехід правової інформованості громадян у їх поведінку є зрозумілим: норма права проникає у свідомість, стає силою, здатною вплинути на переконання, а через них – на поведінку. Іншими словами, коли в людини виникає бажання, наприклад, вкрати, отримати хабара, то поряд із цим бажанням у свідомості повинно виникнути уявлення про норму, яка ці дії забороняє. Якщо таке уявлення відсутнє, то ніщо не заважає бажанню, що виникло, перетворитися на тверде рішення, а рішенню – перейти в дію. Однак цьому повинно перешкоджати уявлення про право.

Проте слід враховувати, що правові норми не є єдиним регулятором поведінки. Була б допущена серйозна помилка, уявляти проблему таким чином, що право зразу стає внутрішнім регулятором поведінки конкретного індивіда. При цьому залишалися б уваги численні фактори дійсності, які, діючи на розум, почуття та емоції, спонукають його до певного діяння, визначають характер поведінки. У числі таких факторів право, правовиховна діяльність далеко не завжди займають головну роль, оскільки не всі дії громадянина та суспільні відносини потребують правового забезпечення.

Право, за своєю широтою впливу, не повинно бути регулятором всіх суспільних відносин, засобом розв'язання та нормалізації всіх життєвих ситуацій. З іншого боку, людина може не знати про існування певних правових приписів, однак її поведінка повністю відповідає їм. Це можливе тому, що зміст правової норми тісно пов'язаний з правилами суспільного життя, із нормами культури та моралі.

Формування правових переконань – від зовнішніх потреб, що пред'являє суспільство особистості, до внутрішнього переконання, та від нього – до дії – це шлях формування правової свідомості як необхідної умови забезпечення правопорядку⁸. Без формування правового переконання неможлива правомірна поведінка. Процес реалізації правової норми – це взаємодія її вимог зі свідомістю індивіда. Не можна не погодитися з точкою зору вчених, що без вивчення переконань людини, її поведінки, психологічного механізму взаємодії вимог норми та свідомості людини не можливо зрозуміти мотиви правомірних вчинків.

Надбані правові знання повинні переходити в ціннісні установки, стати внутрішнім переконанням, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в правових звичках.

Завдання правового всеобучу полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно в силу внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під страхом примусу. У цьому і полягає формування мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки. Поведінка особи повинна бути свідомою. Вироблення звички до дотримання правових норм, до правомірної поведінки – головне та найскладніше завдання правового всеобучу.

Ідеологічна цінність правового виховання полягає в тому, що правове виховання є соціально необхідним явищем, зумовленим об'єктивними закономірностями побудови суспільства.

Деякі основні цілі, зазначені вище, досяжні лише за умов дотримання в правовиховній роботі наступних основних принципів: науковість, плановість, систематичність, послідовність і диференціювання, забезпечення комплексного підходу, а також створення сприятливих умов для реалізації розвинутої правосвідомості на практиці.

Розподіл засобів правового всеобучу на два напрями – інформаційне та практичне навчання – дозволить у процесі здійснення правового інформування, правової освіти, залучення особистостей до правової діяльності виявити правовиховні заходи, які найефективніше будуть реалізовувати виховні можливості правової освіти та соціально-правової практики.

Таким чином, під правовим всеобучем особистості необхідно розуміти організаційну діяльність, спрямовану на формування правових знань, переконань та установок, правомірної поведінки, закріплення її навичок, а також розвиток та стимулювання основного показника правової культури – активної правової діяльності. Правоосвітня діяльність повинна здійснюватися як за допомогою освіти, так і в процесі правової практики у формі правотворчості, правозастосування та превенції. Як ідеологічний фактор формування правової культури, правовий всеобуч повинен проводитися з урахуванням об'єктивних умов суспільного розвитку в тісному зв'язку із суспільною діяльністю.

Цілі правового всеобучу визначають завдання, що стоять перед правовиховним процесом. До них можна віднести:

- 1) формування та розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;
- 2) виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;
- 3) вироблення потреб та навичок активного захисту в установленому законом порядку своїх прав та обов'язків.

Реалізація вищезазначених цілей та завдань дозволить сформувати належний рівень правосвідомості громадян.

Правовий всеобуч не може ізолювано існувати в суспільстві, він спирається на дані педагогіки та юридичних наук, при цьому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання, використовуючи розроблені принципи та методи, форми і способи виховання особистості. У цьому зв'язку теорія та практика формування і розвитку правової культури має бути тісно взаємопов'язана не тільки з наукою права, але й з іншими галузями знань⁹.

Успішними умовами формування цього процесу слід вважати:

- створення і діяльність громадських організацій (наприклад, громадських приймалень), що беруть участь у різних соціальних проєктах;
- навчальні курси, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уяви про право як особливого соціального інституту, феноменів культури, його принципах, особливостях регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах.

Для забезпечення варіантного підходу до вивчення права необхідно розробити як мінімум три типи програм курсу:

- загальноосвітню;
- гуманітарного профілю;
- соціально-економічного профілю.

Для загальноосвітнього профілю право може бути представлене окремим модульним курсом, для гуманітарного – самостійним курсом чи деякими курсами модульного типу, для соціально-економічного профілю – самостійним навчальним курсом чи декількома курсами модульного типу.

Перспективним підходом є також розробка курсів різного рівня складності, що забезпечують можливість вибору відповідного інтересам рівня вивчення права.

Програми правового всеобучу повинні враховувати: професійні навички, вік, соціальний статус, психологічні особливості тощо.

В пропедевтичному курсі основне значення набуває навчальний, а також практичний компоненти. Правові аспекти середовища та способу життя є на цьому етапі фоновою умовою розвитку правосвідомості.

Важливе значення у зв'язку з цим набуває категорія «культурно-освітнього» простору. *Культурно-освітній простір* – це частина відкритої системи, пов'язаної з майбутнім суспільства, державною політикою в інтересах особи, системою правоосвіти в Україні в цілому, підсистемою правової освіти і її складових – предметних курсів і засобів додаткової освіти¹⁰.

Компонентами культурно-освітнього простору в контексті правової освіти є:

- зміст і форми правової освіти відповідно до вікового розвитку, рівня освіти, статі тощо;
- врахування особливостей середовища: традицій, норм взаємодії і взаємовідносин;
- відкритість освітньої системи зовнішньому соціуму.

Нові освітні цілі правового всеобучу передбачають використання відповідних методів і критеріїв, а також інструментарію оцінювання. Так, оцінювання передбачає використання як традиційних методів (усне опитування, письмова контрольна робота), так і альтернативних (оцінювання по «участі в роботі») в різних комбінаціях.

Вибір методів оцінювання повинен здійснюватися з врахуванням характеру об'єктів оцінювання. Оцінюватися можуть усні відповіді, письмові роботи, участь в дискусіях, підготовка виставок, збір матеріалів по темі (портфоліо), написання твору (есе) тощо.

По кожному виду розробляються критерії, вони повинні бути стабільними і чіткими. Сподіваємося приділити увагу в наших наступних публікаціях.

¹ Камінська О. В. Раціональне та ірраціональне в управлінні навчальним закладом // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ІНТАС, 2007. – Вип. 27. – С. 87-105.

² Ведерніков Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави і права. – К.: Центр навчальної літ-ри, 2005. – С. 201-207.

³ Теория государства и права: Учебник / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 208 с. – С. 159.

⁴ Стаття 29 Закону України «Про освіту» від 23 березня 1996 року із змінами та доповненнями.

⁵ Скакун О. Ф. Теория держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – С. 484.

⁶ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

⁷ Теория держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 213-216.

⁸ Теория права и государства. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 378 та ін.

⁹ Общая теория права и государства. – М.: Юристъ, 2003. – С. 243-249.

¹⁰ Право на освіту // Права людини в Україні – 2006. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. Худож.-оформлювач Б. Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. – Х.: Права людини, 2007. – С. 324-329.

Резюме

Проблематика, зв'язана з правовим вихованням, правовим свідомістю, правовою культурою достатньо детально вивчалась в рамках теорії держави і права в різні періоди правової історії нашого суспільства. В зв'язі з постперестроечними періодами розвитку нашого держави і кризовими проявленнями в духовній, правовій сферах, інтерес к цим проблемам помітно знизився. В запропонованій статті автор розглядає проблеми правового виховання, їх значення, необхідність для побудови і розвитку громадянського суспільства і правового держави.

Summary

The problematic connected with legal education, legal consciousness, legal culture was in detail enough studied within the limits of the theory of the state and the right during the various periods of legal history of our society. In connection with the postreorganization periods of developing of our state and crisis displays in spiritual, a yak, legal spheres interest to these problems has considerably decreased. In offered article the author considers problems legal виховання, their value, necessity for construction and developing of a civil society and a lawful state.

Отримано 10.07.2009

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ

Вячеслав Юрійович Васецький, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ ШЛЯХОМ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ

Сучасний стан розвитку суспільства та державотворення важливого значення набуває інститут юридичної відповідальності. Це зумовлено, зокрема, і тим, що в умовах сучасності неприпустимим є порушення державою основних прав та свобод людини.

Питанням щодо самого поняття юридичної відповідальності присвячено досить багато досліджень. Цю проблему досліджували такі дослідники, як Н. Оніщенко, В. Нерсисянц, М. Марченко, А. Малько, В. Кулапов, Р. Мухаєв, Є. Темнов. Кожен з них дає своє визначення поняттю юридична відповідальність, яке відображає те коло проблем, які досліджують вчені. Українські науковці визначають юридичну відповідальність як за-